

Mahirə Hüseynova.
ADPU Müasir Azərbaycan dili
kafedrasının müdiri, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor

Əlbəttə, bu mövzuda ciddi araşdırmalar aparmaq hər bir azərbaycanlı ziyalisinin, xüsusilə, elm adamlarının mənəvi borcudur. Ona görə ki, söhbət əsrlərlə regionda dominantlıq iddiasını ancaq müharibə deyil, elmi və siyasi müstəvidə aparan imperiya qüvvələrinin girovuna çevrilən bir xalqın taleyində amansız rol oynamış hadisələrdən gedir. Təəssüf ki, həmin hadisələr bu gün bitmiş kimi görünür: 200 illik müqavimətdən sonra yüz illər müddətində indiki Ermənistanın aborigen əhalisi olmuş azərbaycanlıların həmin ərazilərdən ölüm təhdidi ilə çıxarılan sonuncu nümayəndələri ötən əsrin səksəncinci illərində oraları tərk etdi.

Ona görə "həmin hadisələr bitmiş kimi görünür" - yazırıq ki, bu gün Azərbaycan dövlətinin siyasi rəhbərliyi Ermənistanın ölkəmizə qarşı ərazi iddialarına cavab olaraq 100 il əvvəl - 1918-ci ilim may ayında Azərbaycan Cümhuriyyəti qurucalarının İrəvanın yeni yaradılan Ermənistan dövlətinə güzəştə gedilməsi ilə bağlı qərarına yenidən baxılması ilə əlaqədar bəyanatlar verir.

Yaxın günlərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin akt zalında universitetin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Cəfər Cəfərov və ardıcıl araşdırmalarının ortaya qoyduğu nəticələr sayəsində özünü ciddi bir alim kimi təqdim etmiş Cəlal Allahverdiyevin həmmüəllifliyi ilə nəşr olunan "İrəvanda milli maarifçilik mühiti" kitabının təqdimatı zamanı universitetin rektoru, tarix elmləri doktoru, professor Cəfər Cəfərov çıxışında həmin bəyanatlardan birini xatırlatdı. Rektor Yeni Azərbaycan Partiyasının yaxın günlərdə keçiriləcək qurultayında hakim partiyanın sədri, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin "Biz hökmən İrəvana qayıdacağıq!" sözlərini təqdimatda iştirak edənlərin yadına salmaqla bərabər, haqlı olaraq qeyd etdi ki, İrəvan xanlığının, ümumilikdə indiki Ermənistan Respublikası ərazisində azərbaycanlıların silinməz izlərinin aşadılması, ciddi elmi əsərlərin ortaya qoyulması o qayıdış üçün başlıca əsaslar ola bilər.

Bu gün dünyanın elmi ictimaiyyətinə və siyasət adamlarına, ölkəmizdə isə

hər kəsə məlumdur ki, hələ ötən əsrin 18-ci ilində öz tarixi ərzində milli dövlətini qurmaq fürsəti tapan ermənilər dövlətçilik fəaliyyətlərinə ilk olaraq o ərazilərdə azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qırğınlarını təşkil etməklə başladılar, sonralar, ölkənin sovetləməsi mərhələsində isə bu dəfə bolşevik qiyafəsindəki ermənilər azərbaycanlılara qarşı etnosid siyasətinə güc verdilər. Aparılan siyasətin yeganə məqsədi ölkəni nəinki canlı azərbaycanlılardan, həmçinin onların bu yerlərdə varlığını şahədat edən toponimlərdən təmizləmək olub və bununla özlərini dünyanın "mədəniyyət daşıyıcısı olan xalqlar" cərgəsinə yazmaq istəyən adamlar İrəvan xanlığı kompleksindən qurtarmaq istəyirdilər. Söhbət o xanlıqdan gedir ki, əsası XVIII əsrin ortalarında Mirmehdi xan tərəfindən qoyulub, Qarabağ, Naxçıvan, Maku xanlıqları, Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub, 1828-ci ildə Rusiya imperiyasının İran dövləti ilə apardığı müharibənin nəticələrini şərtləndirən Türkmənçay müqaviləsinin yekunu olaraq Rusiya ərazisinə qatılıb. Həmin müqavilənin bir xalq üçün ağırlı şərtləri təkcə o olmadı ki, iki imperiyanın maraqları naminə parçalandı, üstəlik, rus çarı İrandakı yüz minlərlə erməninin Şimali Azərbaycana köçürülməsinin təmin edilməsi İran dövlətinin öhdəliyi kimi qəbul etdirdi. Nəticə olaraq həmin yüz minlərlə erməni Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur və İrəvan xanlığının ərazisinə köçürüldü, bədnam müqavilədən 40 gün sonra isə Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan xanlığının inzibati ərazisində Erməni Vilayətinin yaradılması barədə Fərman imzaladı. Imperatorun bu fərmanı ilə tarixən həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların diskriminasiyası başlandı. Uzun dövrü əhatə edəcək diskriminasiyanın elmi şəkildə əsaslandırılması isə, ehtiyatla da olsa, ötən əsrin 60-cı illərində adda-budda göründü. Mirlə Seyidovun "Azərbaycan mifologiyası Azərbaycan xalqının mənşəyini öyrənməkdə bir mənbə kimi" mövzusu üzərindəki tədqiqat işləri, B. Budaqov və Q. Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti", Həsən Mirzəyevin "Dərələyəz folkloru", İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" kitabları sonradan həmin ərazidəki müxtəlif sahələr üzrə elmi araşdırmalara impuls verdi.

Minnətdarlıq hissi ilə yada salmaq lazımdır ki, indiki Ermənistan Respublikası ərazisində Azərbaycan xalqına qarşı etnosid siyasətinin elmi şəkildə aşadılmasının növbəti dalğası ümummilli lider, Azərbaycan Respublikasının o zamanlı prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il dekabr ayının 18-də imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıla-

rın Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərmanı ilə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyətində o siyasətin davamını strateji hədəflərə yönələn siyasi sənədlərin imzalanması ilə müşayiət olundu. Prezidentin 2012-ci ildə imzaladığı Sərəncama uyğun olaraq Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən üç dildə - ingilis, rus, Azərbaycan dillərində "Cənubi Qafqaz. 1903-cü il" xəritəsi çap edildi. Məlumat üçün deyək ki, Qafqaz Herbi Dairəsinin litoqrafiya və hərbi topoqrafiya şöbəsinin tərtib etdiyi "Karta Kavkazskoqo Voyennoqo Okruqa 1903-qo qoda" elə həmin ildə işıq üzü gördü və bu gün də etibarlı mənbə kimi bütün dairələrdə qəbul olunur.

Yuxarıda qeyd edilənləri ona görə xatırladıq ki, filologiya üzrə elmlər doktoru Cəfər Cəfərov və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəlal Allahverdiyevin həmmüəllifliyi ilə hazırlanaraq nəşr edilən 12 fəsildən ibarət "İrəvanda milli maarifçilik mühiti" kitabı dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra vüsət almış vacib bir məsələyə kompleks yanaşmanın tərkib hissəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Maarifçilik mühitinin əsas komponentlərindən biri təhsildir və hörmətli araşdırmaçılar buna görədir ki, qədim Çuxur - Səddə, İrəvanda təhsil tarixinin mədrəsələrdən başladığı haqda qənaəti bir daha təsdiq edirlər. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan xanlığının hüduqları daxilindəki məscidlərin böyük əksəriyyətinin nəzdində mədrəsələr fəaliyyət göstərüb və həmin mədrəsələrə cəlb olunan uşaqların yaş qrupları üzrə bölünməsi maksimum nəzərə alınıb: aşağı yaş qruplarında müdərrişlər, yuxarı qruplarda isə vəzirlər tədrislə məşğul olurdular. O fakt məlumdur ki, İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 200 şagird təhsil alırdı. Müəllimlər elmləri üç əsas sahəyə bölürdülər: Əl-ərabət, Əl-şəruə və Əl-hakimə. Birinci sahəyə əsasən ərəb dilinin qaydaları, tarix və "Quran"ın oxunması, ikinci sahəyə "Quran"ın təfsiri, hadisələrin öyrənilməsi, dini hüququn əsaslarının öyrənilməsi, üçüncü sahəyə isə məntiqin, riyaziyyatın, həndəsə və astronomiyanın, tibbin və nəzəri fəlsəfənin öyrənilməsi daxil idi. İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə hüsnxəttə xüsusi diqqət yetirilirdi. Müəlliflər oxşar təhsil sisteminin təkcə İrəvanda deyil, Uluxanlı, Vedibasar, Basarkeçər, Ağbaba, Zəngəzur və digər mahallarda da mövcud olduğunu qeyd etməklə ümumən Cənubi Qafqazda dünyəvi təhsilin təşkilinin 1829-cu ildən başladığını bildirirlər. Bu həmin vaxtlar idi ki, Rusiya imperiyasının maarif nazirliyi "Zaqafqaziya məktəblərin və-

ziyyəti haqqında" qərar vermişdi və həmin qərar qəza məktəblərinin yaranmasını, ümumi təhsil sistemi ilə idarə olunmasını nəzərdə tuturdu. Kitabda ancaq qəza məktəblərinin təşəkkülü, dərş proqramları barədə deyil, yeni yaranan dünyəvi məktəblərin ilk azərbaycanlı müəllimləri barədə də məlumat verilir. Bu məlumatdan öyrənirik ki, İrəvan qəza məktəbində ilk Azərbaycan dili müəllimi əslən Dərəçəkəkdən olan Mirzə Molla Tağı Mahmud oğlu şagirdlərinə həmçinin rus və erməni dillərində də dərş demişdir. Tədqiqatçılar yeni təşkil olunmuş qəza məktəblərində illər ərzində oxuyan şagirdlərin sayı, onlara tədris edilən fənlər barədə məlumat verirlər və məlum olur ki, otuz il müddətində ancaq İrəvan qəza məktəbində 350-dən artıq məzun olub.

İmperiyanın öz hüduqları daxilindəki millətlərə münasibəti tarixən ikili standartlarla müşayiət olunub və təəssüf ki, həmin standartlar azərbaycanlıların həyatında daha qabarıq görünüb. Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan quberniyasının işıqlı azərbaycanlılarının ardıcıl mürciətləri bəzi hallarda öz nəticəsini verib. 1868-ci il mart ayının 15-də Qafqaz Təhsil Dairəsinin İrəvan qəza məktəbinin üçsinifli progimnaziya kimi fəaliyyət göstərməsi barədə qərarını həmin nəticənin göstəricisi saymaq olar. Beləliklə, 1868-ci ilin sentyabrından progimnaziya kimi fəaliyyətə başlayan qəza məktəbində başqa fənlərlə yanaşı, latın və fransız dilləri, təbiət fənni də tədris olunur, üç il sonra isə 96 nəfər progimnazianın ilk məzunlarından bəziləri təhsillərini davam etdirmək üçün Tiflisdəki gimnaziya gedirlər.

Artıq proses başlamışdı və buna görə idi ki, cəmi 13 ildən sonra İrəvan progimnaziyası gimnaziya çevrilir. Tədqiqatçılar İrəvan Gimnaziyasının ilk məzunlarını da təqdim edirlər: onlar gimnaziya təhsilindən sonra Moskva və Xarkov universitetlərinin hüquq fakültələrini bitirmiş Məmməd bəy Qaziyev, Əsədulla bəy Kəngərlikskidir.

İrəvan maarifçilik mühitinin fonunu və mahiyyətini müəyyənləşdirən insanlar - Azərbaycan maarifçiliyində və ədəbi tənqidində böyük xidmətləri olan Firdin bəy Köçərli, fars Abbas, Məşədi İsmayıl Kazımzadə, İsmayıl bəy Şəfibəyov, Rəşid bəy Şahtaxtinski, Mirzə Məmməd Şeyxzadə, Şeyx Əbu Səttar Əli Əkbər Kazımov və digər işıqlı insanlar kitabda böyük ehtiramla təqdim edirlər.

Əlbəttə, İrəvan maarifçilik mühiti öz sözünü dedi, o mühit ümumilikdə Azərbaycan xalqının elm və ictimai fikir tarixində iz qoyan insanları yetirə bildi: dünya şöhrətli alim, akademik Mustafa Topçubaşov, məşhur elm adamı və ictimai-siyasi xadim Əziz Əliyev, ictimai

xadim Maqşud Məmmədov, tarixçi-alim, professor Mehdiqan Erivanski, Abbasqulu bəy Şadlinski, görkəmli dilçi-alim Miryusif Mirbabayev və onlarla digər şəxsiyyət həmin mühitin formalaşdırdığı dəyərlərin daşıyıcılarına çevrildilər.

Dəyərli tədqiqatçılar kitabda 1881-ci ildə açılış olmuş daha bir təhsil müəssisəsinin - İrəvan Müəllimlər Seminariyasının yaranma tarixindən danışirlər. Bu həmin seminariya idi ki, orada digər millətlərin nümayəndələri ilə bərabər, azərbaycanlı gənclər də təhsil alıb, sonradan Azərbaycan xalqının taleyində oynadıqları pozitiv rollarla tarixə düşüblər. Kitabda bunlarla bərabər, İrəvan Qızlar Seminariyasının fəaliyyətindən də söhbət açılır, həmin seminariyanı bitirən azərbaycanlı məzunlar təqdim edilir. İrəvan Gimnaziyası, Müəllimlər Seminariyası, Qızlar Seminariyası təkcə İrəvan şəhərindən deyil, ümumilikdə Qərbi Azərbaycanın maarifçilik mühitində əsaslı söz deyib. Kitabda bu, belə təqdim edilir: "XIX əsrin yetmişinci illərində Azərbaycan dilində təhsil verən xeyli sayda məktəblərin açılışı baş verdi" - bunlar ancaq İrəvanda deyil, Uluxanlı ikisinifli məktəb, Böyük Vedidə 30 şagirdli, İmanşahlıda 54 şagirdli, Üçmədzin qəzasında 67 şagirdli, Sürməlidə 15 şagirdli, Göyçə mahalının Zod kəndində ikisinifli, Çobankərə, Qəmərlı və digər yerlərdəki məktəbləri göstərmək olar.

Tədqiqatlar daha sonra, sovet Ermənistanı dövründə xalqımızın yaratdığı maarifçilik mühitinin aşadılması ilə davam edir, nəticədə Azərbaycanın inzibati, siyasi həyatından kənarda yaşamasına baxmayaraq, oradakı azərbaycanlıların ümumilikdə xalqımızın mənəvi mühitində oynadığı rol aydın görünür. Əlbəttə, təhsil, maarifçilik mühitinin komponentlərindən biridir və etiraf edək ki, həmin komponent ədəbiyyatın, incəsənətin, mətbuatın yaranıb inkişaf etməsinə impuls verir- İrəvanda da belə olub və kitabın müəllifləri həmin mühitin geniş təqdimatını bacara biliblər.

Kitabda yanaşma metodologiyası maraqlıdır və ona görə də hesab edirik ki, ardıcıl və ağır zəhmətin nəticəsi olan əsər təkcə elm adamları üçün deyil, geniş oxucu kütləsi üçün də cəlbədicilə olaçaq, nəticədə oxucuların hər biri XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər, təxminən 150 illik bir zamanı əhatə edən vaxtda bu günkü Ermənistan Respublikasının ərazisində böyük bir mədəniyyətin yaradıcıları və daşıyıcıları olmuş insanların formalaşdırdıqları mühitin aurasında olacaqlar.

Hesab edirik ki, kitabın yaradıcıları ancaq elmi araşdırmalarına görə deyil, həm də vətəndaş mövqelərinə görə təşəkkürə layiqdirlər və etiraf edək ki, bütün zamanların vətəndaş mövqeyinə ehtiyacı olub.